

Misschien is ERIH of European Route of Industrial Heritage voor u geen onbekend project. Of doet het in de verte wel een belletje rinkelen, maar ontsnapt u even het wat en het waarom. In dit tijdschriftnummer besteden we er graag enkele pagina's aan. Het MIAT is sinds kort immers (opnieuw) een ERIH-ankerpunt. Binnen het toeristische informatienetwerk voor industrieel erfgoed in Europa, waarvoor ERIH staat, zijn er momenteel 850 locaties in 16 Europese landen. Het MIAT vormt samen met 72 andere locaties een ankerpunt. Deze ankerpunten vormen de mijlpalen van het Europees industrieel erfgoed. Alle ankerpunten samen maken het hele spectrum van de industriële geschiedenis van Europa zichtbaar. Binnen ERIH informeren 13 regionale routes over de geschiedenis van landschap en industrie. Ook in het MIAT bestaat er interesse om in de toekomst in Vlaanderen een regionale route uit te werken. Daarnaast zijn alle locaties verbonden met Europese themaroutes die de diversiteit van de Europese industriële geschiedenis als gemeenschappelijk erfgoed illustreren.

Over

AUTEUR: Nele Desimpelaere

Als voorbeeld van een Europese themaroute kozen we voor de textielroute die meer dan 100 locaties rond textiel bundelt, waaronder ook het MIAT. In ons land loopt daarenboven ook de regionale route Euregio Maas-Rijn die we hieronder kort toelichten.

Europa's gemeenschappelijk industrieel erfgoed

Waar stond de eerste fabriek ooit? Wat was de grootste stoommachine die geconstrueerd werd? Waar stond vroeger de modernste mijn ter wereld? De industrialisatie van Europa heeft het uiterlijk van onze aarde veranderd. Verspreid over heel Europa is een rijk industrieel erfgoed overgebleven als een reusachtig netwerk. Het hoeft alleen maar geactiveerd worden. En dat is precies wat ERIH doet als Europese Route van het Industrieel Erfgoed. De route is een leerrijke ontdekkingsreis naar de mijlpalen van de Europese industriële geschiedenis.

En of het nu gaat om een productiehof, een industrieel landschapspark of om een interactief technologiemuseum: ERIH als netwerk van de belangrijkste standplaatsen van het industrieel erfgoed van Europa verbindt ze allemaal. De ruggengraat vormen de zogenaamde ankerpunten. Hiermee worden opmerkelijke industriemomenten bedoeld in het vroegere

hart van de industriële revolutie: in Groot-Brittannië, Nederland, België, Luxemburg en Duitsland.

De industriële geschiedenis van de laatste 200 jaren heeft blijvende sporen nagelaten in heel Europa. ERIH (European Route of Industrial Heritage) of de Europese Route van het Industrieel Erfgoed gebruikt deze erfenis als basis om industriële monumenten uit het verleden te hergebruiken als fundament voor een duurzame toekomst. Het ERIH-project wil het industrieel erfgoed en de industriële cultuur promoten door het samenbrengen van bestaande locaties en initiatieven in een netwerk. In combinatie met informatieve media en bewegwijzering wordt geprobeerd om recreatieve en toeristische functies te ontwikkelen om de toeristische aantrekkingskracht te vergroten.

Een beetje geschiedenis

Ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de Raad van Europa en de 25ste verjaardag van het Europese

Rechts: ERIH telt 72 ankerpunten verdeeld over 12 landen.

Amlwch, Mynydd Parys en Porth Amlwch
 Birmingham, Jewelen Kwartier
 Blaenavon, Big Pit Nationaal Mijnmuseum
 Bradford, Saltaire Village
 Brentford, Kwe Bridge Stoom Museum
 Chatham, Historische Scheepswerf
 Cromford, Derwent Valley Molens
 Dundee, Verdant Works
 Duxford, Imperial War Museum Duxford
 Gloucester, Nationaal Waterweg Museum en Gloucester Dok
 Kidderminster, Severn Valley Railway
 Lanark, New Lanark
 Llanberis, Nationaal leesteenmuseum
 Manchester, Museum voor Industrie en Wetenschap in Manchester
 Market Harborough, Foxton Inclined Plane and Lock Staircase
 Newtongrange, Scots Mijnmuseum
 Northwich, Lion Zoutfabriek
 Rhondda, Rhondda Heritage Park
 Sheffield, Kelham Eiland Museum
 Stoke-on-Trent, Gladstone Aardewerk Museum
 Swansea, National Waterfront Museum
 Tavistock, Morwellham Kade
 Telford, Ironbridge Gorge Museum
 Wakefield, Nationaal Kolenmijn Museum Engeland
 Waltham Abbey, Koninklijke Kruitmolens

Brandenburg an der Havel, Industriemuseum
 Chemnitz, Saksisch Industriemuseum Chemnitz
 Delmenhorst, Nordwolle
 Dortmund, LWL Industriemuseum Zeche Zollern II/IV
 Duisburg, Landschapspark Duisburg Noord
 Essen, Werelderfgoed Site Zollverein
 Euskirchen, Rijlands Industrieel Museum Lakenfabriek Müller
 Furtwangen, Duits Klokkenmuseum / Duitse klokkenstraat
 Goslar, Werelderfgoed Site Rammelsberg - museum en museummijn
 Gräfenhainichen, Ferropolis - de ijzeren stad
 Hamburg, Museum der Arbeit / Speicherstadt
 Hoyerswerda, Energy Factory Knappenrode
 Lage, LWL Industriemuseum Steenoven Lage
 Lichterfeld, Museumgroeve F60
 Merkers, Merkers Avonturen Mijm
 Nürnberg, DB Museum (spoorwegmuseum)
 Oberhausen, Gasometer
 Papenburg, Meyer Scheepswerf
 Peenemünde, Historisch-Technisches Informationszentrum
 Selb, Porzellanikon / Europese porseleinmuseum
 Solingen, LVR Museum van Industrie Hendrichs Smederij
 Völklingen, Wereld Erfgoedlocatie Völklingen Staalfabriek
 Zehdenick, Steenfabriekpark Mildenberg
 Zwickau, August Horch Museum

Amsterdam, Heineken Experience - Heineken Brouwerij
 Enschede, Twentsewelle
 Haarlemmermeer, Stoomgemaal De Cruquius
 Hengelo, Twents Techniekmuseum HEIM
 Hoorn, Museumstoomtram Hoorn-Medemblik
 Kerkrade, Continium - Discovery Center Kerkrade
 Rotterdam, Maritiem kwartier Rotterdam
 Zaandam, Zaanse Schans
 Zevenaar, Steenfabriek De Panoven

Odda-Tyssedal, Het Noorse waterkracht- en
 industriestadmuseum

Falun, Falun Gruva: Werelderfgoed Falun Kopermijn
 Rolfstorp, Werelderfgoed radiozender Grimeton

Kongens Lyngby, Brede Vaerk

Beringen, Vlaams kolenmijn-museum
 Gent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel
 La Louvière, Ecomusée du Bois-du-Luc

Differdange, Industrie en Spoorweg park Fond-de-Gras

Petite-Rosselle, De mine, Het Carreau Wendel Museum

Tychy, Brouwerijmuseum Tyskie Browarium
 Zabrze, Historische steenkoolmijn GUIDO
 Zywiec, Zywiec Brouwerijmuseum

Pilsen, De brouwerij en het museum Pilsner Urquell

Cornellà de Llobregat, Museu Agbar de les Aigües
 Terrassa, Catalaans Museum der Wetenschap en Industrie

jaar van de bescherming van historische gebouwen werd in 1999-2000 een campagne gestart onder de titel "Europa, een gedeeld verleden". Voor deze campagne werd het startschot gegeven na de goedkeuring van het actieplan tijdens de tweede top van staats- en regeringsleiders in 1997. Als doel stelden men de promotie van de eenwording van Europa door internationale activiteiten te organiseren, door de publieke waardering voor de kwaliteit van cultureel en bouwkundig erfgoed te vergroten, door de financiële middelen voor duurzame ontwikkeling van het erfgoed te benadrukken en door bescherming en behoud van waardevol erfgoed aan te moedigen. De Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen nam als bijdrage aan deze campagne het initiatief om een Europese Route van het Industrieel Erfgoed te ontwikkelen. Met steun van Europa (Interreg II C – Noord-West-Europa) werden partners en cofinanciering gezocht voor het project.

Van in het begin zouden ankerpunten de basis vormen voor het netwerk. Deze ankerpunten zijn de meest aantrekkelijke industrieel erfgoedlocaties, of met andere woorden sterke dragers van de regionale identiteit en belangrijk voor het industrieel erfgoedtoerisme in hun regio. Deze ankerpunten vormen ook de rode draad van een aantal themaroutes en regionale routes waarin ook andere locaties van verschillende grootte zijn opgenomen die van belang zijn voor de geschiedenis van een specifieke regio of een bepaald aspect van de geschiedenis van de industrialisatie.

Partners uit Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Nederland en België voerden een twee jaar durende studie uit naar het oprichten van het ERIH-netwerk. Op basis van deze studie werd een masterplan opgesteld. In dit plan werd de achterliggende visie voor de ontwikkeling van dit netwerk opgenomen. Daarnaast werden de ankerpunten voorgesteld als een uitgangspunt voor regionale ontwikkeling, met daarnaast ook een aantal internationale themaroutes en voorstellen voor regionale routes. Tenslotte werd in het masterplan ook een concept voor de implementatie van het voorgestelde netwerk opgenomen. Bij de visie werd en wordt uitgegaan van het verleden dat een belangrijke toekomst heeft. De geschiedenis van de industrialisatie van Europa is een waardevol bezit dat een belangrijke rol kan en moet spelen in de identiteitsbeleving en de economie van het toekomstige Europa. Het doel van ERIH is de industriële landschappen van Europa in al haar diversiteit open te stellen voor het publiek. De resten uit het verleden worden zo niet alleen een getuigenis van de geschiedenis, maar ook de sleutel voor de toekomst.

Na deze studie werd het ERIH-netwerk verder ontwikkeld in de jaren 2003 tot 2008 door elf partners, ondersteund door de Europese Unie (Interreg III B – Noord-West Europa). Voor de voortzetting van het netwerk heeft ERIH in februari 2008 een geregis-

teerde vereniging opgericht, gebaseerd op het Duitse recht. Inmiddels steeg het aantal leden van de 17 stichtende leden tot meer dan 100 leden uit 16 Europese landen. Deze leden zijn industrieel erfgoedlocaties, overheids- of publieke organisaties, bedrijven en individuele belangstellenden.

Doelstellingen voor de nabije toekomst zijn behalve de verdere uitbreiding van ERIH over heel Europa ook de contacten met andere (culturele) netwerken zoals The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) te intensifiëren.

Daarnaast vormen het werven van fondsen en het onderzoeken van andere bronnen van inkomen eveneens een doelstelling, naast het organiseren van en deelnemen aan verschillende evenementen in samenwerking met andere erfgoednetwerken.

Europese themaroutes

Behalve regionale helpt ERIH ook themaroutes uit te werken in een Europese context. Zo wordt onder meer de vraag gesteld naar bodemschatten: welke werden er waar, wanneer en hoe uit de grond gehaald? Wat betreft de textielproductie: welke mijlpalen markeren de weg van de vezel naar de fabriek? En in verband met transport en communicatie: wat waren de 'rails' van de industriële revolutie? De themaroutes gaan in op bepaalde vragen van de Europese industriële geschiedenis en laten mogelijke verbanden zien. Deze worden gevolgd door heel Europa en naar de meest verschillende industriemonumenten. Het resultaat is een 'schakelschema' van de gemeenschappelijke wortels van de Europese industriële cultuur. Omdat in het MIAT de (geschiedenis van de) textiel een van de pijlers vormt, gaan we hier vooral dieper in op de textiel "schakels" binnen Europa.

De duizenden gonzende spoelen op de spinmachines van de katoenfabrieken zijn het symbool van de industrialisatie geworden. De Britse 'cotton mills' waren inderdaad pioniers en stonden model voor de industriële revolutie, maar de eerste textiel fabriek was een zijdetwijnderij. Deze werd al in 1720 in Derby gebouwd: op vijf verdiepingen draaiden er, aangedreven door waterkracht, meer dan 26.000 spoelen. Het centrum van de zijdeverwerking lag sinds de middeleeuwen in Italië, en de machines kwamen dan ook daarvandaan. Men kon er echter niet mee spinnen, maar dunne zijden draden tot dikker getwijd garen in elkaar draaien.

Een voorloper van de mechanisatie was ook de vliegende weversschietspoel die in 1733 door de Brit John Kay werd uitgevonden. De wevers konden er sneller mee produceren want ze moesten de spoel immers niet meer met de hand door de ketting- of scheringdraden schuiven, dwars over de hele weefstoel. De uitvinding van Kay bleef echter een geïso-

New Lanark Mills in Lanark, Verdant Works in Dundee, Nordwolle in Delmenhorst en Derwent Valley Mills in Cromford, stuk voor stuk interessante locaties te vinden op de textielthearoute.

leerde stap – tot de weefmachine zou het nog een lange weg blijken te zijn. De mechanisering van de textielsector begon bij het spinnen.

Het enorme gebrek aan garen in de wolindustrie, een van de belangrijkste Britse economische takken, leidde ertoe dat men probeerde om het werk van de spinster te mechaniseren. Zij wint uit een bundel ragfijne, korte vezels, het ‘vlies’, een draad door de vezels met de hand op te rekken en onder spanning in elkaar te draaien. De uitvinders Lewis Paul en John Wyatt ontwikkelden in de jaren 1730 een machine met twee vlak naast elkaar staande tegengestelde walsen die de vezels oprekten. Het in-elkaar-draaien en het opwickelen van de verkregen garens gebeurde net als bij het spinnewiel op spoelen.

Pas in 1769 slaagde Richard Arkwright erin om op deze basis een spinmachine te bouwen die ook voor de praktijk geschikt was en die stevige katoenen garens voor de scheringdraden van het weefgetouw leverde. Hij liet deze machine door waterkracht aandrijven en daardoor kreeg de machine de bijnaam ‘Waterframe’. Arkwright richtte zijn eerste spinnafabriek in Cromford op, bouwde er een compleet imperium en werd een van de machtigste ondernemers.

Een alternatieve oplossing bood de ‘Spinning Jenny’, die de wever James Hargreaves in 1764 had ontwikkeld. Hij gebruikte twee planken om de greep van de spinster bij het oprekken van de vezels te imiteren en combineerde deze klem met meerdere spoelen. Voor de bediening van de machine was een ervaren vak-

kenner nodig, maar de productiviteit lag veel hoger dan bij het handspinnewiel. Omdat ‘Jenny’ losjes gedraaide inslagdraden produceerde, was ze de ideale aanvulling op de ‘Waterframe’ en zou ze nog tientallen jaren in de huisnijverheid worden gebruikt.

In 1779 stelde Samuel Crompton uit Lancashire ten slotte een machine voor die de voordelen van de beide voorlopers combineerde: met zijn ‘mule’ kon men niet alleen schering- en inslagdraden spinnen, maar ook veel fijner garen produceren. In het daaropvolgende decennium explodeerde de Britse katoenverwerking. Overal schoten machinespinnerijen als paddenstoelen uit de grond – volgens het model van Arkwrights eerste fabriek: lange bakstenen gebouwen met meerdere verdiepingen, met waterradaandrijving.

De ‘mule’ van Crompton werd al snel voor aandrijving door een stoommachine aangepast, maar de doorslaggevende vernieuwing kwam pas in de jaren 1820: de machinebouwer Richard Roberts was erin geslaagd om de spinmachine compleet te automatiseren. Met zijn ‘selfactor’ werd ook de laatste vakman overbodig. De spinners die hun inkomsten in rook zagen opgaan, reageerden met vertwijfelde en hevige protesten.

De laatste grote verandering was de meer betrouwbare ringspinmachine. Deze werd in 1828 in de Verenigde Staten ontwikkeld en won in de reeds sterk geïndustrialiseerde Britse industrie slechts langzaam terrein. Technisch was de overgang naar het machinale spinnen hierdoor opgelost; de mechanisatiegolven

en de weerstand ertegen verschoven daardoor naar de weverij.

Reeds in de jaren 1780 had Edward Cartwright een geautomatiseerd weefgetouw ontworpen. Hij nam alle basiselementen van het handweefgetouw over en ontwierp deze voor aandrijving door een kracht-machine: van het vormen van het 'vak' van scheringdraden waar een spoel met de inslagdraad doorheen vliegt tot aan het opwickelen van het weefproduct. De eerste machines waren echter niet productiever dan het handweefgetouw. Pas vanaf 1822, toen opnieuw Richard Roberts de technische details had vervolmaakt en de apparaten voor het grootste deel van ijzer en staal waren gemaakt, wonnen ze terrein. Massa's handwevers verloren hun bron van inkomsten en in de machineweverijen werden de laatste vakarbeiders door goedkopere, halfgeschoolde arbeidsters vervangen. Bij de protesten werden machines kapot geslagen, constructeurs vervolgd en er ontstonden bloedige confrontaties.

De complete productie was nu gemechaniseerd, van de vezels tot aan de stof die kon worden verkocht. De productie vond steeds meer in fabrieken plaats, waarin zowel werd gesponnen als geweven. Wereldwijd nummer één was het graafschap Lancashire met de haven Liverpool, een belangrijke beurs en de expanderende industriestad Manchester. Honderdduizenden mensen die op het platteland geen werk meer konden vinden, trokken naar de steden. De textielsector ontwikkelde zich tot de belangrijkste tak van de Britse economie, waarbij de katoenverwerking bovenaan stond. Om aan de almaar groeiende vraag te kunnen voldoen, werden er in Amerika katoenplantages aangelegd.

Op het einde van de 18de eeuw begon de industrialisatie vanaf het Britse eiland ook door te dringen in andere landen. In 1783 richtte de Duitse ondernemer Johann Brügelmann in Ratingen de eerste katoenspinnerij van het Europese continent op die net als haar voorbeeld 'Cromford' werd genoemd. Volgens het model van Arkwrights installaties ontstonden er daarna ook fabrieken in Frankrijk en Bohemen.

Omdat de mechanisatie in de weverij duidelijk later haar intrede had gedaan dan in de spinnerij, konden andere landen met Groot-Brittannië tred houden: vooral in de staten van New-England in de Verenigde Staten, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en België ontstonden er industrieën die konden concurreren en die bovendien een bijdrage leverden aan de verdere technische ontwikkeling. Een schoolvoorbeeld was de door de Fransman Joseph Maria Jacquard geautomatiseerde weverij: hij hield de meest verschillende combinaties van weefdraden op ponskaarten bij. De wevers konden met een simpele voetbeweging dit eerste industriële ponskaartenregelmechanisme activeren.

De revolutie van de katoenverwerking leverde voor de industrialisatie geen fundamentele vernieuwingen op die invloed zouden kunnen hebben gehad op andere industrietakken. Maar met de gecentraliseerde productie in fabrieken zorgde ze voor het basismodel voor de sociale veranderingen: in de plaats van een agrarische, door grondbezit bepaalde samenleving kwam de tegenstelling nu vooral tussen kapitaal en arbeid te staan.

Op deze Europese textielroute kan u kiezen uit 104 locaties die momenteel opgenomen werden, van Groot-Brittannië over de Benelux tot het Spaanse schiereiland. Ook het MIAT werd in deze lijst opgenomen.

Regionale route Euregio Maas-Rijn

Iedere regio heeft zijn eigen specialiteiten: wat voor de keuken geldt, is ook van toepassing op de Europese industriële cultuur. De kracht van deze industriële cultuur is net uit de verschillende tradities een groot geheel te maken. De regionale routes leiden u door landschappen en gebieden waarop de industriële geschiedenis haar stempel heeft gedrukt. Het Ruhrgebied bijvoorbeeld. Of Zuid-Wales, het 'eerste geïndustrialiseerde land ter wereld'. Tot deze landschappen en gebieden horen ook minder bekende industriemonumenten die slechts een klein deeltje in het groter geheel vormen.

Als een "Europa in het klein" wordt de drielandenregio rondom Luik, Maastricht en Aken, de Euregio Maas-Rijn, vaak genoemd. Met drie landen, drie talen en vijf regio's – wij zorgen immers ook nog voor een Waalse en een Vlaamse provincie evenals een Duitstalige gemeenschap - biedt zij alles wat Europa aan opwindende veelzijdigheid, aan grote mogelijkheden en kleine problemen voorstelt.

Vandaag leven hier 3,7 miljoen mensen, de helft ervan in België, een derde in Duitsland en een vijfde in Nederland. De Euregio bezoeken biedt de mogelijkheid een uitgesproken dicht maaswerk van veelzijdige industriecultuurlandschappen in de kleinste ruimtelijke omgeving te leren kennen, niet in het minst ook verschillende Europese culturen en levensstijlen.

Vandaag nog nauwelijks herkenbaar, maar deze regio is een van de oudste en meest beduidende centra van pre-industriële nijverheid en van vroege industrialisering in Europa. Kolenmijnen, ertswinning, productie van ijzer- en messingwaren, laken-nijverheid, pottenbakkerij; al deze ambachten hadden hier al bijna globale dimensies aangenomen vooraleer de industrialisering haar overwinningstocht was begonnen.

Luik gold als de "Smederij van Europa". Scheibler, de lakenfabrikant uit Monschau, voerde reeds in de 18^{de}

eeuw wol in uit Spanje en exporteerde de fijnste lakens naar de harems van de Levant. Pottenbakkerswaren uit Langerwehe en Raeren worden nu nog bij opgravingen in heel Europa gevonden.

Vooral ons land zat de technologische ontwikkeling van Groot Brittannië altijd dicht op de hielen. In 1720 werd hier reeds de eerste stoommachine voor de ontwatering van de mijngangen gebouwd. Wallonië beleefde, onder meer door de uit Engeland geëmigreerde William Cockerill, die in Verviers en later in Luik machinewerkplaatsen oprichtte, een hele reeks technologische vernieuwingen: de eerste wolspinnmachine, het eerste volledig geïntegreerde hoogovenbedrijf of de eerste stoomlocomotief van het continent. Vanuit Luik begonnen al die nieuwe technologieën aan hun overwinningstocht die de wereld een compleet ander uitzicht zou geven: in het begin in de meest nabij gelegen omgeving en later op het hele continent.

De moderne mechanische spinn- en appretuurmachines vervingen de handenarbeid. Het is dan ook geen toeval dat in deze streek, in Eupen, een ware stormloop tegen de machines heeft plaats gevonden. Als in het begin van de 19de eeuw de scheermachines in de lakenstad Eupen geleverd werden, sloegen de scheerders - zelfbewuste en goed betaalde handwerkers - de nieuwe machines kapot en gooiden ze die in de

Gospertbeek. Toch konden ze de evolutie niet tegenhouden. Verviers, Eupen, Aken, Düren en Euskirchen werden snel belangrijke centra van de lakennijverheid.

In 1830 werkten in Aken reeds 61 stoommachines. Dat was een vierde van het totale bestand van Pruisen! Als het Ruhrgebied nog een landelijke idyllische streek was, verschaftte John Cockerill reeds 2000 mensen werk in een van de modernste smelterijen van zijn tijd. Hieruit ontstond in Seraing het fabriekscapex Cockerill-Sambre. De streek rond Aken volgde vlug door de invoer van knowhow, technici, machines en kapitaal. De metaalhoogovens rond Aken en in de Noordefel verloren echter vlug opnieuw aan betekenis in het midden van de 19de eeuw, omdat ettelijke industriëlen, waaronder Hoesch en Thyssen, naar het Ruhrgebied verhuisden, gedeeltelijk met Belgisch kapitaal en technici. Daar vonden zij nog betere werk-omstandigheden.

Ook de steenkolenmijnbouw rond Luik, in de streek van de Wurm, ten noorden van Aken, en in Nederlands Limburg bloeide op in het begin van de 19de eeuw. Dank zij de stoommachine was het eindelijk mogelijk ook onder de grondwaterspiegel steenkool te winnen. Een omvangrijke galmeimijnbouw ontwikkelde zich in de streek rond Kelmis, in het geschiedkundig curiosum van een gebied dat niet behoorde tot een nationale staat. Het erts werd daar en

Industriekultuur Euregio Meuse-Rijn
 Industriekultuur Euregio Meuse-Rijn
 La culture industrielle Euregio Meuse-Rijn

Industriekultuur in der Euregio Meuse-Rijn
 Die Kultur der Industriekultur/Euregio Meuse-Rijn

Industriekultuur in de Euregio Meuse-Rijn
 La culture industrielle dans l'Euregio Meuse-Rijn

The infographic features a central map of the Meuse-Rijn region, highlighting key industrial sites and cultural heritage locations. Text blocks in three languages provide context and details about the industrial landscape. Small inset images show historical and modern industrial scenes, including workers in a factory and various pieces of machinery.

ook in Luik en in Stolberg verder verwerkt. Bij Mechernich werkten op het einde van de 19de eeuw meer dan 3000 mijnwerkers in een van de grootste loodertsmijnen van Europa.

Heel wat jonger is de bruinkooldagbouw die op het einde van de 19de eeuw door technische vernieuwing in een stroomversnelling terecht kwam. De uitgebreide bruinkooldagbouw voor stroomopwekking – de brikettenproductie speelt ondertussen geen rol meer – laat ook vandaag nog ten noorden van de A4-autobaan tussen Aken en Keulen met zijn gigantische graafmachines hele landschappen en dorpen verdwijnen. De mensen die hun thuis verliezen worden geëvacueerd, wat natuurlijk hevige protest en enorme politieke conflicten uitlokt.

Steenkolenmijnbouw, staal-, ijzer- en lakenindustrie bleven ook in de 20ste eeuw de meest bijzondere hoekstenen van de bedrijfseconomische streek Euregio Maas-Rijn. Deze drie grootste bedrijfstakken maakten echter een zware crisis door in de naoorlogse tijd en spelen nu geen centrale rol meer. Talrijke musea en monumenten houden de herinnering aan de buitengewone industriegeschiedenis van de streek wakker. Precies de grenzen hebben voor een groter aantal belangrijke musea gezorgd omdat elke streek zijn geschiedenis van eigen bodem wou voorstellen en bewaren.

Voor de kleine getuigen van de voor- en vroeg-industriële bedrijvigheid, vaak aan beken en rivieren gelegen, bieden een ongewone mengeling van nijverheidsgebied omgeven door groen en water! Maar ook mijnen voor bezoekers, steenhooplandschappen, indrukwekkende nijverheid- en industriearchitectuur en musea met fascinerende tentoonstellingsstukken en draaiende machines wachten op de bezoekers in de drielandenstreek.

Meer dan 30 industriemusea uit vijf regio's werken sinds 1998 grensoverschrijdend nauw samen in één vereniging. Deze vereniging concipieert ook die regionale ERIH – route. Aangezien in de vorige eeuw de nationale grenzen ook meer en meer als zodanig erkend werden en dus de “mental maps” vastlegden en het ook nu nog doen, is het jammer genoeg misschien te weinig bekend, over de grenzen heen, welke fascinerende dichtheid en hoge belevingskwaliteit het industrie cultuur landschap Euregio Maas-Rijn te bieden heeft.

Richtlijnen voor een regionale route...

Omdat het MIAT er naar streeft om een regionale route uit te werken, namen we in eerste instantie de voorwaarden om hiervoor in aanmerking te komen even onder de loep.

Eerst en vooral moet een ERIH-route garant staan voor kwaliteit: het moet het allerbeste betekenen in industrieel erfgoed en duurzaam toerisme waarbij de

bezoeker een hoogkwalitatieve beleving ondergaat. Alle routes mogen verschillen wat betreft model als het eigen karakter maar behouden blijft. De zogeheten ankerpunten vormen de ruggengraat. Sites die reeds een sterk toeristisch potentieel in zich dragen, kunnen een symbool worden in hun regio.

Bij de concrete uitwerking wordt best gestart met de oprichting van een regionale werkgroep. Die kan samengesteld worden uit vertegenwoordigers van een ankerpunt, lokale overheden, industriële cultuur, regionale en lokale toeristische organisaties en de zakenwereld. Daarna moet een algemene beoordeling en een beschrijving opgemaakt worden van het regionale industriële erfgoed waaruit een inventaris kan voortkomen van historische sites, monumenten en kernobjecten van industrieel, technologisch, zakelijke en sociale geschiedenis.

Uiteraard spelen ook de promotie en de professionele toeristische uitbouw van individuele sites een niet te onderschatten rol. Industrieel erfgoed-toerisme is vrij nieuw, kwaliteit is een must.

HollandRoute

Tot slot willen we onze lezers hartelijk uitnodigen om zelf gebruik te maken van het handige instrument dat ERIH ons op een aantrekkelijke manier biedt. Het loont de moeite om eens te grasduinen op hun uitgebreide webstek en zélf uw route samen te stellen. Dit kan ver weg, of dichtbij. Onze Hollandse noorderburen kwamen een tijdje geleden naar buiten met hun HollandRoute die ontelbare mogelijkheden biedt om kennis te maken met het industrieel erfgoed van net over de grens. Deze HollandRoute voert u immers langs een indrukwekkende hoeveelheid industrieel erfgoed rond het Noordzeekanaal waarbij u het gebied kunt verkennen met de auto, te voet of met de boot.

De hoofdroute door het gebied brengt u langs alle ankerpunten. De route start op het Hembrugterrein te Zaandam en loopt via Amsterdam, Haarlem, Velsen, Beverwijk, Heemskerk, Uitgeest, Krommenie weer terug naar Zaandam. De fietsroute door het gebied voert eveneens langs alle ankerpunten. De route is 118 km lang en daarom is de mogelijkheid ontwikkeld om de tocht op te splitsen. Maar ook wandelend door het gebied ontdekt u naast de ankerpunten ook veel andere erfgoedgerelateerde objecten. Voor de wandelaar zijn diverse routes in het gebied in voorbereiding. Veel van de wandelroutes zijn thematisch van aard.

Nederland zou Nederland niet zijn als er geen route per boot zou zijn. In een waterrijk gebied lijkt het inderdaad de moeite waard om uw tocht een deel over het water af te leggen. De meeste ankerpunten liggen aan het water. Een aantal van de locaties is specifiek ingericht op watertoerisme. Veel ankerpunten bieden de mogelijkheid om ter plaatse aan te meren. Er wordt nog meegegeven dat de aangegeven route op de kaart helemaal met staande mast gevaren kan worden...

... en andere leuke weetjes

Via ERIH kan u ook rechtstreeks op de hoogte gehouden worden van het laatste nieuws of tentoonstellingen in het Europese industriële erfgoedveld. U kan zich hiervoor eenvoudig inschrijven via www.erih.net

Deze webstek is ook voor andere zaken erg relevant. Zo vindt u er naast een overzicht van het ontstaan van ERIH of de verschillende thema- en regionale routes ook diverse biografieën van personen die een belangrijke rol speelden in het industriële verleden. Zo is er een tekst over 'onze' Leo Baekeland (1863 - 1944) die met de uitvinding van bakeliet het eerste compleet synthetische plastic had ontworpen dat ook na verhitting zijn vorm behield. Ook Alfred Heineken (1923-2000) kreeg een plaats in de (lange) rij. Hij slaagde er in om het brouwerij-familiebedrijfje in de tweede helft van de 20ste eeuw op te tillen tot een onderneming op wereldniveau terwijl hij toch de Nederlandse roots niet verloochende.

U merkt het, ERIH opent vele perspectieven. Niet alleen voor personen die professioneel bezig zijn met industrieel erfgoed. Ook geïnteresseerde particulieren kunnen er terecht voor concrete informatie. We raden het u graag aan. ■

Bronnen

- www.erih.net
- www.hollandroute.com
- DESEYN, G., ERIH, European Route of Industrial Heritage. Geen toekomst zonder verleden. In: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, nummer 69, deel 1.
- *European Route of Industrial Heritage. Ons gemeenschappelijk Europees erfgoed.* Duisburg, ERIH, Duisburg.
- *Guidance for setting up Regional Routes.* Meerbusch, ERIH, 2008.

The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage werd in 1978 opgericht en stelt zich tot doel wereldwijd de studie, het behoud en de herwaardering van het industrieel erfgoed te bevorderen. Tientallen landen uit de vijf continenten zijn aangesloten bij deze vereniging die sinds 1984 ook in ons land vertegenwoordigd is.

TICCIH ontstond in de schoot van de ICCIH-congressen, internationale congressen waarop een stand van zaken in verband met het industrieel-archeologisch onderzoek werd geëvalueerd. Het eerste congres in die reeks vond plaats in 1973 onder de naam FICCIM - First International Congress of the Conservation of Industrial Monuments - in Ironbridge, Groot-Brittannië. Het tweede congres vond een onderkomen in Bochum, Duitsland, in het Duitse Mijnbouwmuseum. Dit tweede initiatief leverde de blauwdruk voor de volgende TICCIH-congressen: de nationale rapporten met een overzicht van het industrieel erfgoed wereldwijd enerzijds en de specifieke congressthema's anderzijds. De besluiten van deze congressen toonden de noodzaak aan van een permanente organisatie en van een betere omschrijving van het begrip 'industrieel erfgoed'. In 1978 werd in Zweden tijdens het derde congres overgegaan tot de eigenlijke oprichting van TICCIH. Men riep alle landen ter wereld op om over te gaan tot de oprichting van nationale afdelingen. Er volgden congressen in onder meer Frankrijk, Verenigde Staten, Oostenrijk, België, Engeland en Italië.

TICCIH-congres: Industrieel

Freiberg, Duitsland, 30 augustus – 5 september 2009

AUTEUR: Nele Desimpelaere

XIVde internationale TICCIH-congres

Van 30 augustus tot 5 september 2009 vond het XIV^{de} internationale TICCIH-congres plaats in Freiberg onder het thema "Industrieel erfgoed. Ecologie en economie".

Freiberg is een plaats in de Oost-Duitse deelstaat Saksen, gelegen in het district Freiberg. De stad heeft ongeveer 47.000 inwoners. Deze mijnstad dankt zijn ontwikkeling aan de ontdekking van zilverafzettingen. In 1186 kreeg Freiberg stadsrechten. De Freiberg Universiteit voor Mijnbouw en Technologie telt een aanzienlijk aantal studenten.

Industrieel erfgoed deskundigen uit de hele wereld konden elkaar op het congres ontmoeten. Naast de presentaties, workshops en seminars was er eveneens een interessant excursieprogramma beschikbaar, net als trips voor en na de conferentie.

De organisatie van het congres was absoluut voortreffelijk. Het hele stadje ademde TICCIH uit, met overal vlaggen, affiches en zelfs de plaatselijke horeca

had speciale TICCIH-aanbiedingen op het menu staan.

Met meer dan 350 deelnemers uit 38 landen van vijf continenten lijkt de zorg voor het industrieel erfgoed gewaarborgd. Maar uit diverse hoeken was ook te horen dat er naast het vele werk dat reeds werd uitgevoerd nog heel wat taken op de planken liggen.

Uit de meer dan 200 lezingen en voordrachten omtrent houden we enkele krachtlijnen:

Over de uitwerking van een project voor conservatie, renovatie of herbesteding moet zeer goed nagedacht worden: er moeten degelijke en realistische studies aan voorafgaan, met een lange termijnvisie voor ogen en rekening houdend met de omgevingsfactoren. Niet louter het industriële of technische aspect staat centraal, ook de mens achter de machine, de kennis, de leef- en werkomstandigheden, de tradities... mogen niet uit het oog verloren worden.

Netwerken zijn noodzakelijk: met de lokale gemeenschap, de diverse autoriteiten, de universiteiten, de experts, de politiek...

Het financieren van industrieel erfgoedprojecten blijkt vaak een struikelblok. Naast overheidssteun kan ook de toeristische sector meer en meer een rol spelen.

Tijdens dit congres kregen de deelnemers ook de kans om twee dagexcursies bij te wonen. Een eerste excursie

Rechts: De biotoren van Lauchhammer verwijzen naar een voormalig, reusachtig industrieel complex van de eerste cokesfabriek ter wereld, opgericht in 1952.

erfgoed. Ecologie en economie

sie ging door in Lausitz, ten zuiden van Brandenburg, waar de ontginning van bruinkool decennialang zeer belangrijk was. Daar werden projecten bezocht van de Internationale Bauausstellung “IBA Fürst-Pückler-Land” met een bezoek aan de historische krachtcentrale in Plessa en een rondrit langs verschillende industriële erfgoedsites van de IBA.

Voor een tweede uitstap ging het richting Chemnitz waar een gegidste busronddrit door de stad met haar rijk industrieel verleden en een rondleiding door het Industriemuseum op het programma stonden.

Tijdens de plechtige openingsceremonie kwamen enkele vooraanstaande personen aan het woord.

Professor doctor Helmuth Albrecht beet als organiserend voorzitter van het congres als eerste de spits af. Hij verwees hierbij ook naar het eigen regionaal industrieel erfgoed. In Saksen alleen bevinden zich meer dan 100.000 monumenten waarvan minstens 20.000 tot het industrieel erfgoed gerekend worden. Doctor Eva Maria Stange, staatsminister van Wetenschap en Kunst in Saksen, wees op het belang van een onderzoeks- en competentiecentrum in het gebied van industrieel erfgoed.

Vice-rector Michael Schlömann van de Freiberg Universiteit voor Mijnbouw en Technologie gaf toelichting bij het ontstaan van de universiteit: de Bergakademie van Freiberg ging de geschiedenis in als de eerste mijnacademie van het land. Het belang van de geschiedenis van de wetenschap en de technologie staat daarbij hoog aangeschreven.

In zijn toespraak tijdens de openingsceremonie stipte afscheidnemend TICCIH-president Eusebi Casanelles i Raholo verschillende zaken aan.

Eerst en vooral noemde hij de relatie tussen het aanwezige industrieel erfgoed en de maatschappij van fundamenteel belang. Als algemeen het belang wordt ingezien van de rol die het industrieel erfgoed – en dat kan evenzeer op kleine schaal zijn – kan spelen bij de identiteit van een regio, stad of dorp, wordt ook het draagvlak groter om zorg te dragen voor dat erfgoed.

Waar mogelijk moet ondersteuning gezocht worden voor de bescherming en restauratie van het industrieel erfgoed. Dit kan op zijn beurt een stimulans betekenen voor de opwaardering van de industrieel erfgoed economie waarbij de conservatie niet alleen moet bekeken worden vanuit culturele, maar evenzeer vanuit economische hoek! Toerisme kan hierbij een sterke rol spelen.

Ook de relatie tussen het industrieel erfgoed en het landschap mag niet uit het oog verloren worden. Veel sites werden intussen opgenomen onder de koepel van UNESCO-werelderfgoed. Uiteraard speelt ook het educatieve aspect een niet te onderschatten rol waarbij de link met het academische veld of universiteiten niet veraf is.

In deze 21ste eeuw moet men ook oog hebben voor een steeds verder doorgedreven digitalisering. Een TICCIH-weblog staat alvast hoog op het verlanglijstje van president Casanelles i Raholo.

Tenslotte is ook een goed doordachte strategie voor de toekomst van primordiaal belang. Hierbij speelt sensibilisering van de bevolking eveneens een grote rol. Een internationaal congres kan dan weer zorgen voor het stimuleren van lokale initiatieven.

Na afloop van het congres werd een nieuwe president verkozen: professor Patrick Martin van de Technologische Universiteit van Michigan, Verenigde Staten, nam de fakkel over van Eusebi Casanelles i Raholo.

Excursie naar de IBA of Internationale Bauausstellung, Lausitz

De streek Lausitz drijft op een zee van bruinkool. Tientallen jaren lang veranderden groeves, brikettenfabrieken en krachtcentrales het land tussen de rivieren de Elster, de Spree en de Neiße in een centrum van de energie-economie. Bezoekers kwamen hier slechts zelden. Maar tegenwoordig komen ze in groten getale – op zoek naar het industriële verleden dat hier op vele plaatsen nog leeft. De projecten van de Internationale Bouwtentoonstelling Fürst-Pückler-Land leiden naar voortreffelijke voorbeelden van een 150 jaar oude industriële traditie.

De Internationale Bouwtentoonstelling werd in het begin van de 20ste eeuw opgericht met de bedoeling ondersteuning te bieden bij de overgang van een hoofdzakelijk agrarische maatschappij naar een meer urbane samenleving.

De belangrijkste mijlpalen binnen de organisatie waren de reconversies van Darmstadt (1901–1914), Leipzig (1913), Stuttgart (1927), het Ruhrgebied (1988–1999) en Berlijn (1957 en 1980–1987). Veel aandacht werd daar gegeven aan de innovatieve presentatie van structurele techniek, architectuur en levenskunst.

In Duitsland geven internationale tentoonstellingsprojecten al 100 jaar de stadsontwikkeling een duwtje in de rug met grote structurele innovaties. Traditioneel stond huizenarchitectuur in het centrum van de belangstelling. Van 1989 tot 1999 was IBA Emscher Park voor het eerst in de geschiedenis verantwoordelijk voor de herstructurering van een hele regio, de streek rond de Emsch in het Ruhrgebied. Het zorgde voor een totaal nieuw type van cultureel landschap. Deze benadering werd ook overgenomen door IBA Fürst-Pückler-Land ten zuiden van Brandenburg waar van 2000 tot 2010 het onderwerp “landschap” in het centrum van de activiteiten staat. In dit landschap kregen de congresgangers een boeiende excursie aangeboden.

In Lausitz werden miljoenen kubieke meters aarde verplaatst omwille van de ontginning van bruinkool. Waar ooit het voormalig centrum van de DDR was, vindt u nu Europa's grootste landschapsconstructie. In deze streek werden bergen verplaatst en nieuwe meren uitgegraven. Een belangrijk onderdeel van dit project vormen industriële gebouwen, mijnattributen, bedrijven en enorme industriële sites waar-

voor nieuwe perspectieven uitgezocht werden.

Bruinkool geeft, bruinkool neemt – zeggen de inwoners van Lausitz. Zij wonen inderdaad in een letterlijk veelbewogen landschap. Dat is niet altijd zo geweest. Tweehonderd jaar geleden speelde de bruinkool bijna geen rol. Slechts een paar, meestal kleine mijnbouwbedrijfsjes wonnen de bruinkool, eerst in open groeves en later ondergronds volgens de zogenaamde pijlerbreukwinningsmethode. De bruinkool was vooral bedoeld voor kleine steenfabrieken en stokerijen, maar werd in het begin ook bij de wegenbouw en in de landbouw voor het verbeteren van de grondstructuur gebruikt. Het belang van de bruinkool nam toe door de toenemende industrialisatie die in Lausitz verhoudingsgewijs laat opkwam. Vooral door de zich snel ontwikkelende textielindustrie steeg de behoefte aan energie met grote sprongen. Ook de ovens van de opbloeiende glasindustrie profiteerden van deze brandstof uit de eigen regio.

Rond 1900 hadden de tunnels hun grenzen bereikt: zij konden niet meer aan de groeiende behoefte aan bruinkool voldoen. De toekomst lag in handen van de open groeves die overal ontstonden. Hun dimensies zijn in de loop van de tijd voortdurend gegroeid. Reeds in 1924 zette men in de groeve 'Agnes' bij Plessa de eerste deklaagtransportband ter wereld in. Dit was de definitieve doorbraak voor de moderne bruinkoolwinning in Lausitz. De ongeëvenaarde grote machines, die steeds een typisch kenmerk van Lausitz en de hele Midden-Duitse mijnbouwstreek bleven, maakten een toename van de opbrengst mogelijk. Er kwam een grote vraag naar bruinkool: voor het op grote schaal opwekken van energie, voor de industrie en de huishoudens en niet in het minst als grondstof voor de chemische industrie.

Vanaf dat moment veranderde het uiterlijk van Lausitz radicaal. Tot het midden van de jaren 1990 verwoestten de groeves zo'n 80.000 hectare – een oppervlakte die ongeveer overeenkomt met de stad Hamburg en directe omgeving. Tegelijkertijd moesten er miljoenen kubieke meters grondwater worden afgepompt om de gedeeltelijk diep onder het aardoppervlak liggende lagen bruinkool te kunnen exploiteren. Het resultaat van deze Herculesopgave: circa 200 miljoen ton ruwe bruinkool per jaar.

Achter deze droge getallen gaat de geschiedenis van een hele regio schuil, die zich in duizenden biografieën vol visies en persoonlijke, ook door de staat opgelegde offers weerspiegelt. Alleen al sinds het begin van de jaren 1960 verdwenen er meer dan 80 dorpen en wijken in de hongerige monden van de oprukkende groeves. Meer dan 26.000 mensen verloren zo hun huis en moesten in plaats daarvan naar een van de nieuwe 'Plattenbau'-wijken verhuizen. Die waren al overbevolkt want de bruinkool had als steunpilaar van de economie van de DDR immers steeds meer arbeidskrachten nodig. Zo groeide bij-

voorbeeld het aantal inwoners van Hoyerswerda, de 'tweede socialistische woonstad', in minder dan 30 jaar tijd van 7.000 tot 77.000 inwoners. De vaak met elkaar vervlochten industriecomplexen boden inkomens voor velen. Er waren moderne woningen, verbeterde leefomstandigheden en er heerste het gevoel zich in het centrum van de ontwikkeling te bevinden. Dat beloofde nieuwe perspectieven voor een regio die eeuwenlang vooral landbouwgebied was geweest.

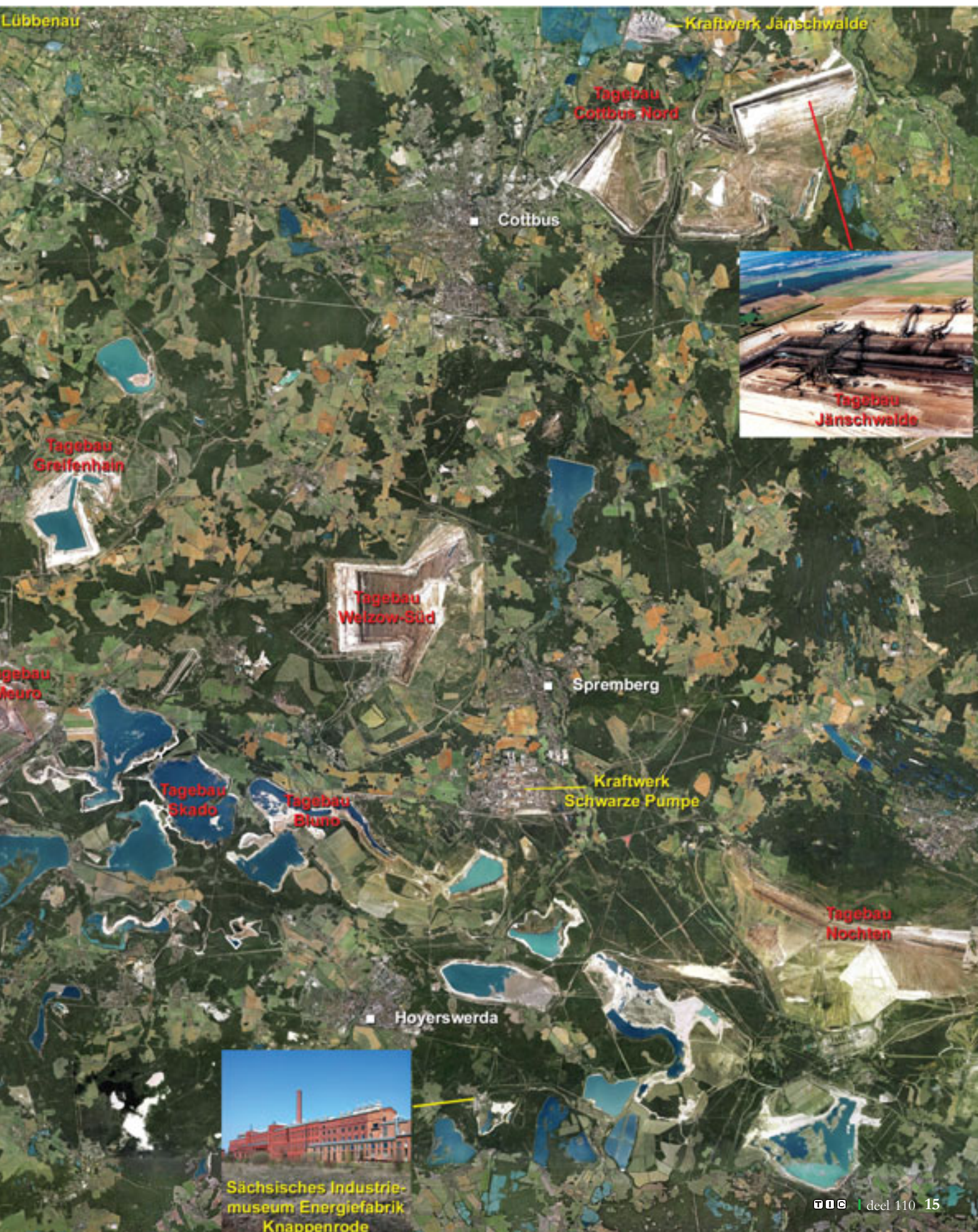
In 1957 werd de hele streek rond Cottbus tot 'energie-district' uitgeroepen. De groevetechnologie daar zorgde ervoor – samen met de rokende schoorstenen van de krachtcentrales, cokes- en brikettenfabrieken van Lausitz – dat de energievoorziening van de DDR betrouwbaar op eigen benen kwam te staan. Ze symboliseert meer dan al het andere de trots op het eigen prestatievermogen. Legendarisch zijn tot op heden de 'winterslachten', waarin de mijnwerkers, studenten en de arbeidscollectieven van bedrijven uit Lausitz, maar ook strafgevangenen en soldaten van het NVA (Nationale Volksarmee – het leger van de DDR) samen ploeterden zodat de republiek geen kou hoefde te lijden en het licht niet uitging.

De oude toren van de elektrische centrale Plessa, opgericht in 1927. Deze centrale werd geleidelijk uitgebreid, maar nooit helemaal gemoderniseerd zodat er nog veel oorspronkelijke machines en technische installaties bewaard zijn gebleven.

Luchtfoto van de streek van Lausitz waar de projecten van de IBA leiden naar geslaagde reconversievoorbeelden van een 150 jaar oude industriële traditie. De overgebleven gaten van de bruinkoolgroeves worden momenteel onder water gezet, over enkele jaren moeten die Europa's grootste kunstmatige merengebied, Het Lausitzer Seenland, vormen. (Tagebau staat voor dagbouw of bovengrondse mijnontginning, Kraftwerk is een elektrische bruinkoolcentrale)

Lübbenau

Kraftwerk Jänschwalde

Tagebau Cottbus Nord

Cottbus

Tagebau Jänschwalde

Tagebau Greifenhain

Tagebau Welzow-Süd

Spremberg

Kraftwerk Schwarze Pumpe

Tagebau Neuro

Tagebau Skado

Tagebau Blum

Tagebau Nochten

Hoyerswerda

Sächsisches Industriemuseum Energiefabrik Knappenrode

De keerzijde van deze “energie-economie tegen elke prijs” was een economische en ecologische catastrofe. De ontgoocheling kwam, net als elders ook, met de ‘Wiedervereinigung’. Complete industriecomplexen bleken onder de omstandigheden van de markteconomie niet rendabel te zijn en werden stilgelegd. Gelijktijdig daalde ook het aantal banen dramatisch. Veel mensen die tot voor kort nog tot de beroepsbevolking behoorden, kwamen nu in de bijstand terecht. Ook Cottbus en omgeving bleef deze ellende niet bespaard: plotseling werden grote delen van het vroegere energiecentrum van de DDR ecologische probleemzones.

Nu zijn er in Lausitz nog vier groeves actief, de heropening van de vijfde wordt momenteel voorbereid. Bijna alle schoorstenen zijn verdwenen. Dat is goed voor het milieu, maar dreigt delen van het verleden die hun stempel op de mensen en hun regio hebben gedrukt uit te gommen.

Tot dit verleden behoorde van in het begin de poging om leeggegraven groeves weer in het natuurlijke landschapsbeeld op te nemen en te gebruiken. Dergelijke grootschalige veranderingen van het landschap hebben in Lausitz een beroemde voorvader: in de 19de eeuw liet vorst Hermann Heinrich von Pückler-Muskau al voor zijn bekende parken in Muskau en Branitz meren en kanalen graven, heuvels aanleggen en bomen verplanten. Tegenwoordig is hij de naamspatroon van de Internationale Bouwtentoonstelling Fürst-Pückler Land. Al vanaf 2000 geeft de IBA actief vorm aan de structurele veranderingen in de Lausitz. Dit grootschalig project loopt af op het einde van 2010. Ze stelt het thema ‘landschap’ centraal en wil bergen verzetten en nieuwe meren scheppen. Dit is zeker ook letterlijk bedoeld – momenteel worden de overgebleven gaten van wel 20 voormalige groeves onder water gezet. Over enkele jaren moeten die Europa’s grootste kunstmatige merengebied, het Lausitzer Seenland, vormen.

Op de voorgrond plaatsen, voor een nieuwe gebruiksmogelijkheid zorgen, insceneren: dat zijn de middelen waarmee de in totaal 25 IBA-projecten richtinggevende impulsen zetten. Industriegebouwen, grote machines en fabriekswijken moeten op deze manier bewaard blijven en tegelijkertijd als spannende plekken van industriecultuur voor de toekomst worden gemaakt. Voor de inwoners van de Lausitz is dat een buitengewone visie. Zij konden zich in het begin niet goed voorstellen dat zoiets als een groeve – het ‘Drecksloch’ zoals ze het noemden – toeristen zou kunnen aantrekken. Het groeiend aantal bezoekers heeft hen allang van het tegendeel overtuigd. Sindsdien maakt hun constructieve inbreng de IBA nog levendiger.

In 2006 werd de ‘ENERGIE-route Lausitzer Industriecultuur’ in het leven geroepen als onderdeel van een nieuw toeristisch aanbod. De route verbindt

10 opmerkelijke industriestandplaatsen tot een afwisselende themaroute. Het spectrum loopt uiteen van de ‘liggende Eiffeltoren’, zoals de imposante verplaatsbare transportband F60 in Lichterfeld ook wel wordt genoemd, de opzienbarende biotorens van de voormalige grote cokesfabriek in Lauchhammer en het indrukwekkende Lausitzer Bergbaumuseum (mijnbouwmuseum) in een voormalige brikettenfabriek in Knappenrode tot een van ’s werelds modernste bruinkoolkrachtcentrales in Schwarze Pumpe met de bijbehorende actieve groeve. Het ideale uitgangspunt van de route vormen de IBA-terrassen in Großräschen die als bezoekerscentrum van de Internationale Bouwtentoonstelling alle IBA-projecten voorstellen en de bezoekers met wisselende tentoonstellingen voorbereiden op de geschiedenis en de perspectieven van de mijnbouwstreek Lausitz. De ENERGIE-route loopt zowel door het Brandenburgse als het Saksische deel van Lausitz en moet opgevat worden als een wezenlijk product van het merk ‘Lausitzer Industriecultuur’. Dit merk werd door de ‘strategiegroep Lausitz’ ontwikkeld en op de markt gebracht. De strategiegroep bestaat uit de Brandenburgse Toerismebonden, de marketingorganisaties Niederlausitz, Elbe-Elster-Land, Spreewald en Cottbus. Ook de Saksische Marketingmaatschappij Oberlausitz-Nedersilezië en het regiomanagement Lausitz-Spreewald en Lausitz (Oberlausitz) maken deel uit van de strategiegroep.

Excursie naar Chemnitz

Een tweede excursie bracht de congresgangers naar Chemnitz, een stadsdistrict in het westen van de Duitse deelstaat Saksen. De stad is na Leipzig en Dresden de derde grootste stad in Saksen. Chemnitz telt ongeveer 248.000 inwoners. Meer dan 10.000 studenten zijn ingeschreven aan de Chemnitz Technologie Universiteit.

De stad is in de twaalfde eeuw ontstaan uit een Benedictijnenklooster en is vernoemd naar de gelijknamige rivier. Al in de Middeleeuwen was Chemnitz een belangrijke stad voor de handel en de economie. Rond 1800 was Chemnitz al een belangrijk industrieel centrum in Saksen. In 1799 werd de eerste spinmolen er in gebruik genomen. In de loop van de 19de eeuw werden diverse uitvindingen toegepast bij plaatselijke bedrijven, onder meer het eerste gebruik van stoom bij het bedrukken van calico’s in 1822.

Bij het begin van de 20ste eeuw was Chemnitz het internationaal kloppend hart van een bloeiende textielindustrie. Het was ook bekend voor de constructie van machines. Op korte tijd telde de stad meer dan 200.000 inwoners en werd Chemnitz het Saksisch Manchester genoemd. Op 5 maart 1945 werd de stad door geallieerde bombardementen zwaar beschadigd. Tussen 1949 en 1990 viel Chemnitz onder de Duitse Democratische Republiek (DDR). In 1953 verving de regering van de DDR de naam Chemnitz door Karl-Marx-Stadt. Na de val van het

IJzeren Gordijn stemde de bevolking van Chemnitz in 1990 in een referendum voor het herstel van de oude naam. Behalve een gerenommeerde technische universiteit beschikt de stad ook over een belangrijk spoorwegknooppunt. Bekend is het Karl-Marx-monument, een van de grootste bustes ter wereld.

Na de hereniging kregen veel bedrijven het moeilijk en sloten de deuren. Het enorme banenverlies zorgde er ook voor dat duizenden inwoners de stad verlieten. Terwijl er in de jaren 1980 nog 315.000 inwoners werden geteld, leven er nu nog slechts 245.000 mensen in de stad. Ook veel gebouwen leden onder de leegstand. Daar probeert men nu verandering in te brengen.

Momenteel profileert de stad zich als “Stad van Moderniteit”. Het centrum werd recent aangepakt door bekende architecten als Hans Kollhoff en Helmut Jahn. Chemnitz kan ook een indrukwekkend cultureel aanbod voorleggen. Er is het nationaal en internationaal vermaard theater, de opera, het Robert-Schumann Filharmonisch Orkest. In het Gunzenhauser Museum kan de bezoeker meer dan 2500 (moderne) kunstwerken bekijken.

Chemnitz heeft (opnieuw) sterke economische troeven en veel talent in huis. De stad is terug op weg om een competitief centrum te worden voor technologische innovatie.

Het Industriemuseum - van gieterij tot museum

Dit museum kreeg onderdak in een op de monumentenlijst staande fabriekshal van rond 1900 met daarin een expositie die door opvallend geënsceerde trefwoorden wordt gestructureerd. Er staat bijvoorbeeld ‘consument’ of ‘ondernemers’, ‘arbeiders’, ‘creatoren’ of ‘inwoners van Karl-Marx-Stadt’. Vanaf de muren worden de bezoekers door gezichten aangekeken: historische en hedendaagse, beroemde en onbekende. De boodschap: ‘das Sächsische Industriemuseum’ in Chemnitz, of vroeger Karl-Marx-Stadt, laat niet alleen techniek zien, maar ook mensen. Immers, zij hebben de industrie van Saksen in de 19de eeuw groot gemaakt. Hoe groot blijkt wel uit de verscheidenheid aan expositiestukken – van de stoomlocomotief tot een kanten kraag. En de bezoeker staat er steeds tussenin. Museumgidsen zetten textiel- en gereedschapmachines aan, een hele ‘textielstraat’ spint, klost en weeft de geschiedenis van de Saksische industrie, multimediale informatieterminals leggen de verbanden en achtergronden uit. Het hoogtepunt van de rondleiding is wel de voormalige machinekamer van de fabriek met prachtige muurschilderingen en een stoommachine uit 1896, die enkele keren per week in werking wordt gesteld.

Een blikje met een gaatje onderin en vloeipapier uit de schoolschriften van haar zonen: dat was alles wat Melitta Benz uit Dresden nodig had om in 1908 voor ’s werelds eerste koffiefilterzakje octrooi aan te vragen. Haar geboortestreek Saksen was toen een van

de meest productieve industriële centra van Europa. Er waren vooral kleine en middelgrote bedrijven, maar ook grote namen, zoals de autofabriek August Horch in Zwickau, de porseleinfabrieken in Meißen, camera's van de Zeiss Ikon AG in Dresden en niet in het minst het traditionele boek- en uitgeverijwezen in Leipzig. Chemnitz had zich vanaf het midden van de 19de eeuw tot een belangrijk textielcentrum ontwikkeld. Kousen, handschoenen, tricot, balkleding en pakken en zelfs de extravagante mode van de Roaring Twenties werden hiervandaan over de hele wereld geleverd.

De daarvoor benodigde machines – complexe breimachines bijvoorbeeld – werden ook door de fabrieken in Chemnitz gebouwd. Een daarvan was de Hermann und Alfred Escher AG. In 1907 liet dit bedrijf op het toenmalige industrieterrein van Chemnitz een vierscheepse gieterij- en montagehal neerzetten. De bijbehorende machinekamer onder-

Het industriemuseum van Chemnitz kreeg onderdak in een vroegere gieterij. Het laat niet alleen techniek zien, maar ook mensen. Want mensen maakten de Saksische industrie in de 19de eeuw groot wat zich ook uit in de verscheidenheid aan expositiestukken.

streepte nog eens door het prachtige decor van friezen en monumentale muurschilderingen de geldingsdrang van de fabrikanten. Tot 1930 produceerden hier zo'n 100 arbeiders gietijzeren machineonderdelen. Na de Tweede Wereldoorlog nam de VEB Gießerei Rudolf Harlaß de fabrieksinstallaties over. Toen het bedrijf in 1982 naar een moderne gieterij verhuisde, werden de compleet afgeschreven industriegebouwen aan hun lot overgelaten – tot mei 1990. Het hele complex zou namelijk worden opgeblazen. De daarvoor noodzakelijke boringen zijn nu nog steeds in de muursokkels zichtbaar. Op het nipper-tje kon de sloop echter nog worden verhinderd. In 1995 besloot men het gebouw, na een grondige renovatie, als industriemuseum te gebruiken. Vanaf 2003 werd het nieuwe museum opengesteld voor het publiek.

Het museum toont 200 jaar Saksische industrie op 4500 m² voor de permanente tentoonstelling en 600 m² voor tijdelijke opstellingen. U kan er onder meer textielmachines, mechanische technieken en kantoor-machines zien, maar ook sociale en economische geschiedenis komt er aan bod.

Technologische en economische processen in Saksen kregen ook een plaats met de bedoeling om het zelfvertrouwen van de Chemnitzers te versterken. Daarenboven wil men eveneens een platform creëren voor de Saksische economie in het algemeen en een mogelijkheid tot discussie aanbieden rond de ethische aspecten van industriële groei. Omwille van dit concept, dat zich vooral richt op de geschiedenis van mensen, mocht het museum in 2005 de prijs van het Europese Museum van het Jaar in ontvangst nemen.

Binnen de Duitse industrietak van breigoed was de kousenfabriek Moritz Samuel Esche de oudste fabriek.

Mensen en kleuren geven het ritme en de structuur aan van de permanente tentoonstelling. Zo symboliseert fris groen de Saksen, koningsblauw de ondernemers. Turkoois staat voor de creatievelingen, zonnig geel voor de familie. Lichtrood staat symbool voor de arbeiders en dieprood voor de inwoners van Karl-Marx-Stadt. Lichtgrijs tenslotte zet Europa centraal. Over de volledige breedte van alle muren hangt een ononderbroken rij van portretten boven het hoofd van de bezoekers: historische en hedendaagse persoonlijkheden, bekende mensen, maar ook mensen zoals u en mij.

Elk van deze thema's biedt een gevarieerde opstelling-in-de-opstelling.

Na een beklijvend bezoek aan het Industriemuseum ging het verder naar diverse herbestemde industriële sites.

Bernhardsche Spinnerei – van textielfabriek tot luxe-serviceflats voor ouderen

De Bernhardsche spinnerij was een van Duitslands oudste textielfabrieken. Het oudste deel van de fabriek werd gebouwd in 1798 naar het voorbeeld van de Arkwright-Mill. Het gebouw telde vijf verdiepingen. Bij wijze van brandpreventie werd de houten constructie bedekt met een laag plaaster. Op de houten deuren werden ijzeren platen gemonteerd. Om over een veilige ontsnappingsroute te beschikken was de trappenhall volledig in steen opgetrokken. In 1799 werd een gebouw van één verdieping opgetrokken naast het hoofdgebouw waarin een smidse en enkele stallen ondergebracht werden. In 1804 werd een derde gebouw toegevoegd. De klok op het hoofdgebouw riep de arbeiders op voor hun shift. In 1807 kwam er nog een gebouw dat drie verdiepingen telde. Vanaf het begin van de 20ste eeuw bleek de spinnerij niet langer rendabel en werd er een meisjestehuis in ondergebracht. Vanaf 1991 stond het gebouw voor meer dan tien jaren leeg. In 2004 veranderde het gebouw van eigenaar en sinds 2006 kunnen oudere mensen er een service-flat huren. Deze reconversie heeft duidelijk de verwijzingen naar het verleden op een mooie manier bewaard.

Strumpffabrik Moritz Samuel Esche – van kousenfabriek tot Gezondheidscentrum

Ook de kousenfabriek van Moritz Samuel Esche speelde een belangrijke rol in de Duitse textiel-geschiedenis. In het begin van de 20ste eeuw was de fabriek een van de grootste Duitse kousenfabrieken en de oudste binnen de Duitse industrietak van breigoed. De familie Esche stond niet alleen bekend voor haar economisch talent, maar was evenzeer gekend voor haar ondersteuning van sociale of schone kunstprojecten. In 1903 werd de Esche Villa opgetrokken in een magnifieke Art Nouveaustijl waarvan niemand minder dan onze Henry Van de Velde de plannen tekende. Hij ontworpen niet alleen het ge-

Voor een aantal gerestaureerde gebouwen van de vroegere Schönherr-weverij worden nog huurders gezocht.

bouw zelf, maar ook het interieur, het park en zelfs een deel van de garderobe van de inwoners.

De oorsprong van het bedrijf lag in Limbach, op zo'n 20 kilometer van Chemnitz. Daar bouwde Johann Esche in 1711 de eerste katoenmachine die sokken produceerde in Saksen. In 1870 verhuisde het hele familiebedrijf naar Chemnitz waar in 1887 een overvloedig versierd in gele bakstenen opgetrokken gebouw werd opgericht met Pfeifer en Händel als architecten. Het gebouw van vier verdiepingen had een hoogte van 22 meter en was volledig opgetrokken in staal en beton. De toren toonde gelijkenissen met een kerktoeren. In de daaropvolgende jaren kwamen er diverse gebouwen bij. In 1923 werd een expressionistisch fabrieksgebouw gebouwd naar plannen van Emil Ebert en Paul Kranz, één van de eerste in Chemnitz.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de gebouwen zeer zwaar beschadigd. Nadien werden ze slecht gedeeltelijk terug opgebouwd. De kousenfabriek zelf draaide tot in de jaren 1980. Nadien werd het hele complex met vernietiging bedreigd, maar dat kon in 1993 op het nippertje vermeden worden. Het geheel kwam in handen van een Gezondheidscentrum dat het grondig liet restaureren en de beroemde fabriek een tweede leven toebedeeld kreeg.

Stern-Garagenhof – van parkeertoren tot meubelopslagplaats

Het Stern-Garagenhof illustreerde de opkomst en het belang van motorisatie in tijden van industrialisatie. Dit concept van een garagepark met verschillende

verdiepingen was het eerste in Duitsland. Het werd in 1928 opgetrokken door Ernst Wiesel in gewapend beton wat een maximale bescherming bood in geval van brand. Zowel de voor- als de achterkant van de gevel bestonden uit grote glaspartijen wat enerzijds zorgde voor voldoende licht en anderzijds voor een uitstekende ventilatie. Het wagenpark bestond uit 400 parkeerplaatsen verspreid over zes verdiepingen met daarbij 120 afsluitbare individuele boxen. Daarenboven was er ook een bandencentrale, een voorloper van de carwash, een pompstation en een batterijservice ter beschikking. Op de bovenste verdieping kan de bezoeker nu nog een deel van dit erfgoed bezoeken dat in de oorspronkelijke staat is bewaard.

Recent nam een meubelfabrikant het gebouw over en worden er vooral meubels in opgeslagen. Maar ook het Saksisch Automobielmuseum vond er een onderkomen en plaatst er nu meer dan 100 auto's en moto's die het publiek kan bezoeken.

Schönherr-fabrik – van weverij tot industrieel-commerciële site

De katoenspinnerij van Wöhler & Lange werd ontworpen door de Engelse ingenieur William Whitefield en gebouwd in 1799. In 1838 werd de site opgekocht door de Saksische Machinebouw Compagnie. Het gebouw telde vier verdiepingen en werd gekenmerkt door een opmerkelijke toren. De machines werden aangedreven door een waterwiel op het gelijkvloers. In 1837 werd een gebouw van drie verdiepingen toegevoegd samen met een stoommachine van

25 pk. In 1840 werd Louis Schönherr verantwoordelijk voor de weverij. In 1862 werd hij eigenaar van de hele site. Na verschillende pogingen werd uiteindelijk in 1899 de spinnerij heropgebouwd, met onder meer een klokkentoren. Vanaf dan draaide de fabriek op volle toeren en verkocht de Schönherr Compagnie het grootste aantal machinaal aangedreven weefgetouwen in heel Saksen. Daarenboven werd het bedrijf ook geprezen voor zijn technische innovaties. In 1872 werd het verkocht, maar de invloed van de Schönherr familie was nog zichtbaar tot in 1946. Na de Tweede Wereldoorlog transformeerden Oost-Duitse autoriteiten het bedrijf tot een nationaal bedrijf, Webstuhlbau. De productie van hun weefgetouwen kende van in het begin een groot succes. In 1979 telde het bedrijf nog 1700 werknemers, na de privatisering in 1990 bleven er nog 800 over. In 1992 kregen acht gebouwen en de toren het statuut van historisch monument. De rest werd vernietigd. In 2000 werd het eerste deel van de culturele fabriek Schönherr geopend: het bestaat uit een industriepark en een commercieel park waaronder een café, een dansschool, een turnclub en een opleidingscentrum voor fysiotherapeuten.

Schubert & Salzer – van breimachinefabriek tot commercieel park

In 1883 werd het bedrijf opgericht door Carl August Schubert en Franz Bruno Salzer. De fabriek produceerde onder meer machineonderdelen, slijpmachines en vooral breimachines. In 1889 ging het bedrijf op in de Chemnitzer Wirkwaren-Maschinenfabrik. De productie van hun breimachines legde de basis voor de massaproductie van breigoed in West-Saksen.

In de jaren 1920 kende de fabriek zijn grootste bloeiperiode, ze stonden zelfs even nummer één op de wereldranglijst met de productie van vlakke breigoedmachines. Ondanks de wereldwijde economische crisis bleef het bedrijf vernieuwen en nieuwe machines uitvinden, zoals de Jacquard-Petinet-machine die in staat was om breiwerk met ingewerkte motieven te produceren. Wereldoorlog II zorgde voor zware schade, de productie werd pas in 1947 opnieuw opgestart. Maar nog decennialang behield het bedrijf zijn sterke positie in textielproductie tot het eind jaren 1980 uiteindelijk de concurrentie niet langer het hoofd kon bieden en in 1994 de deuren moest sluiten.

Op de site bevond zich ook een smidse, die in 1927 ontworpen werd door architect Erich Basarke, uitgerust met een lift en een 63 meter hoge kloktoren, geïnspireerd op de toren van Palazzo Vecchio in Firenze en die uiteindelijk het uithangbord werd van het bedrijf in onvervalste Art Decostijl.

Vandaag wordt het grootste deel van de site van 45.000 m² gebruikt als commercieel park. Zo'n 50 bedrijven - vooral uit de tertiaire en productiesector - vonden er onderdak.

Opmerkelijk is dat veel bedrijven vandaag opnieuw de binnenstad verkiezen boven uitgestrekte industrieterreinen buiten de stad.

Astra-Werke – van een kantoormeubelbedrijf tot provinciehuis

Het vroegere complex van Astra-Werke wordt nu voor diverse doeleinden gebruikt. De verschillende gebouwen werden op hetzelfde moment gebouwd en zijn aan elkaar gelinkt. De constructie – in die tijd erg vooruitstrevend met een ultramodern betonnen skelet – werd met bakstenen gebouwd die nadien een pleisterlaag kregen. Over de hele lengte van elke verdieping kwam een horizontale rij ramen. De façade kreeg een vuilroze verfkleur, met donkerbruine kroonlijsten.

Willy Schönefeld tekende de plannen die uitgevoerd werden in 1929 en later uitgebreid in 1938. Het bedrijf produceerde kantoormeubelen, maar was vooral gekend voor zijn rekenmachines die tot in Zuid-Amerika uitgevoerd werden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte het bedrijf vooral voor de Duitsers, na de oorlog veranderden ze diverse keren van naam. In de vroegere DDR waren ze de belangrijkste producent van computers en rekenmachines. Op het hoogtepunt voerden ze uit naar 66 landen over de hele wereld.

In 1994 werden de gebouwen volledig gerenoveerd en kreeg de *Landesdirektion* er een onderkomen.

Wanderer-Werke – van de grootste fabriek tot de grootste brownfields

In 1885 stichtten Winklhofer en Jaenicke de Chemnitzer Velociped Depot Winklhofer & Jaenicke. Ze verkochten er fietsen onder de merknaam Wanderer. Later werd de fabriek uitgebreid en begon men ook met de productie van auto's. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden vooral auto's, moto's en fietsen geproduceerd voor militaire doeleinden. Het in 1938 opgetrokken gebouw gekenmerkt door hoge rechthoekige ramen kan vandaag nog bezocht worden. De torens in de binnentuin waren van een uitzonderlijk stevig kaliber, inclusief een systeem om bommen af te leiden en metalen luiken voor de ramen aangezien men nog de oorlog vreesde.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleven 9300 werknemers onder meer fietsen en tikmachines produceren. Vanaf 1955 werden ook vliegtuigmotoren gemaakt waarvan de hoge stenen muren voor de fabriek stille getuigen zijn van een poging om de omwonenden te beschermen tegen de lawaaierige testen die met de productie van deze motoren gepaard ging. Later werden er ook hydraulische machines geproduceerd.

Vandaag wordt slechts 15% van de totale oppervlakte van 230.000 m² in gebruik genomen. Onder meer diverse kantoren en de *Messe Chemnitz*, een grote site voor culturele evenementen of (handels)beurzen, worden er gehuisvest. De rest van de oppervlakte kan beschouwd worden als *brownfields*, verouderde (bedrijven)terreinen die door (vermoedelijke) bodemverontreiniging niet spontaan tot herontwikkeling komen.

Van de 230.000m² waarover de Wanderer-Werke ooit beschikte, wordt nu slechts nog 15% gebruikt. De rest kan beschouwd worden als brownfields.

Sächsische Strickmaschinenfabrik – van houten atelier tot een administratief centrum

Tijdens een risicovolle en gevaarlijke operatie smokkelde de vakman en ondernemer Albert Voigler twee Zwitserse breimachines naar Saksen en bouwde hij die na. Reeds in 1864 werd de honderdste machine geleverd. In Chemnitz breidde hij zijn fabriek gevoelig uit.

De vijftig meter lange houten hall werd gekenmerkt door een negen meter hoog dak waarvan de nok in glas werd opgetrokken om de twee galerijen van de hall (boven elkaar) zeker van voldoende natuurlijk licht te voorzien. De buitenkant werd in baksteen opgetrokken.

In 1883 en 1889 was de houten hall ook uitgerust met verschillende kranen waarvan de substructuren eveneens van hout waren.

Deze Saksische fabriek kende een vrij groot succes – de producten werden uitgevoerd naar onder meer Nieuw-Zeeland, Australië en Zuid-Amerika. Tijdens de economische depressie in het begin van de 20ste eeuw slaagde de fabriek er in om stand te houden. Na de Tweede Wereldoorlog echter was het bedrijf ontmanteld en had de staat er een grindmachinebedrijf in ondergebracht.

Deze unieke houten hall staat vandaag nog leeg, maar wacht op een nieuwe herbestemming als administratief centrum. ■

Bronnen:

- www.chemnitz.de
- www.erih.net
- www.freiberg.de
- www.iba-see2010.de
- www.mnactec.cat/ticcih
- www.ticcih2009.de
- www.tu-freiberg.de
- Wolf, Katja e.a. *See. IBA-Halbzeitdokumentation 2000-2010. Die Internationale Bauausstellung (IBA) Fürst-Pückler-Land in der Lausitz*. 2010.
- *IBA-Magazin 25. Das Magazin der Internationalen Bauausstellung (IBA) Fürst-Pückler-Land 2000 – 2010*. April 2009.
- *Industriemuseum Chemnitz. Augenblicke zwischen gestern und morgen*. Museumcatalogus uitgegeven door Zweckverband Sächsisches Industriemuseum. 2003.
- *TICCIH 2009. Industrial Heritage. Ecology and Economy*. Congressmap XIV International TICCIH Congress in Freiberg, Duitsland. 2009.